

МАКСИМОВА Н.Ю.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

Анотація. Стаття присвячена вирішенню проблеми пошуку причин порушення екологічності сімейних стосунків. Показано зв'язок між причинами дисфункцій сімейної системи та подальшим руйнуванням сім'ї. Представлено результати порівняльного дослідження суб'єктивних та об'єктивних детермінант порушень стосунків в сім'ї. Доведено зв'язок між причинами порушень стосунків подружжя та критеріями нормального функціонування сім'ї. Розроблено психологічні критерії визначення екологічності сімейних стосунків.

Ключові слова: екологічність сімейних стосунків, подружжя, функціонування сімейної системи, критерії, причини дисфункцій.

Постановка наукової проблеми. Проблема полягає в тому, що попри наявність численних досліджень з питань соціально-психологічної підтримки сім'ї, ще не визначено критеріїв її нормального функціонування. В свою чергу, ці критерії тісно пов'язані з причинами дисгармоній у функціонуванні сімейної системи. Таким чином, відсутність цих дисгармоній свідчить про нормальне функціонування сім'ї.

Особливо складно працювати з тими сім'ями, які не визнають наявності існуючих проблем, не бажають йти на контакт з фахівцями, відмовляються від психологічної допомоги., не зважаючи на те, що їх діти вже виявляють девіантну поведінку. В цьому разі необхідно соціальне втручання з подальшим вирішенням долі такої сім'ї: позбавлення батьківських прав чи соціальний супровід з перспективою відновлення родини. Вирішення зазначеного питання неможливо без визначення ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, тобто ступеню її наближення до нормального функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць В. Сатир [4], К. Роджерса [3], К. Вітакера [5] можна стверджувати, що сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні й розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі дисфункційною. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистіс-

ному розвитку, а отже, і дезадаптивну, девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів слід найперше зазначити економічний. Рівень доходів більшості населення не дозволяє повною мірою вдовольнити матеріальні потреби сім'ї.

Наступним фактором є соціальна нестабільність. За відносно короткий термін відбулася зміна суспільного ладу, Україна здобула незалежність як держава, докорінним чином змінилась ідеологічна спрямованість суспільства тощо. Якщо батьківське покоління виховувалося під впливом радянської ідеології, то покоління сучасної молоді та підлітків знаходиться на перетині двох (а іноді й більше) культурно-ідеологічних впливів. Насамперед це вплив західної зарубіжної культури (мультфільмів, відеофільмів, рекламно-інформаційної продукції тощо). Важливий вплив на сімейні стосунки має запозичений звідти приклад незареєстрованого шлюбу як спроби уникнути відповідальності – юридичної, фінансової тощо. Під впливом різних "прогресивних" суспільних організацій, зокрема феміністичних, стали популярними ідеї, що сім'я застаріла, на зміну їй повинен прийти "пробний" шлюб, вільні стосунки, а то й взагалі життя спільною "комуною", гомосексуальними сім'ями тощо.

До об'єктивних причин подружніх дисгармоній слід віднести також кризи розвитку стосунків, які відбуваються при переході з одного етапу на наступний етап життя сім'ї.

Серед суб'єктивних факторів виникнення сімейних дисфункцій слід виокремити насамперед існуючі стереотипи й упередження, що можуть вступати у суперечність із нинішніми реаліями життя. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя в шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. Суб'єктивними факторами виникнення сімейних дисфункцій є також проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Мета дослідження. Виявити причини дисгармоній у подружніх стосунках та критерії нормального функціонування сім'ї як системи.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Емпірична частина нашого дослідження була присвячена визначенню причин таких дисгармоній у подружніх стосунках, які надалі призвели до розлучення. Дослідження проводилось в ході сімейного консультування ще одружених чоловіків, жінок та подружніх пар, які пе-

ребували в процесі розлучення. Вибірка складалась з 167 осіб віком від 20 до 37 років; з них чоловіків – 63 та жінок – 104. Слід зазначити, що 62 особи із зазначеної вибірки складали подружні пари, які прийшли на консультацію разом.

Відповідно до мети дослідження представимо результати лише тієї частини інформації, що стосується причин подружніх дисгармоній, що призвели до розлучення. Перелік цих причин досить значний: ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними; незавершеність стосунків із батьківською родиною; оманливість почуттів; страх перед відмінностями; проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемам їхнього життя; негативні особистісні утворення або особистісна незрілість партнерів; невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї.

Розглянемо ці причини більш докладно.

Ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними. Наприклад, один із подружжя вважає, що виховання дітей – це найголовніша справа у житті, а інший – взагалі не бажає мати дітей. У період закоханості пара не зосереджувалася серйозно на цьому питанні, а в процесі подружнього життя виявляється, що очікування певного стилю поведінки від партнера залишилися невиправданими (15%).

Незавершеність стосунків із батьківською родиною. Можливі два варіанти порушення: а) занадто часте звернення за порадою до батьків замість вирішення проблем сім'ї між подружжям; б) відмова від звернення за порадою до батьків або інших родичів за допомогою у вирішенні проблем через острах відчуття їхнє зверхнє ставлення, сором від наявності проблем у своєму сімейному житті. У цьому разі дружина чи чоловік намагається довести всім й переконати себе, що все чудово, чим заганяє "всередину" існуючі суперечності замість їхнього вирішення (14%).

Оманливість почуттів. Подружжя вважало, що вони оженилися за коханням і заради кохання, але відчуття щастя швидко минуло. Найбільшою цінністю здавалася пристрасть, палке кохання, однак це відчуття було оманливим. У їхніх стосунках мали місце гіпертрофовані сексуальні фантазії, а зі звиканням і природним при цьому зменшенням пристрасті, такі стосунки втрачають зміст (12%).

Страх перед відмінностями. Цей феномен полягає в тому, що подружжя розглядає відмінності у своїх поглядах і інтересах, як причину для сварок і розлучення. При цьому люди не розуміють, що через виховання

батьків і зростання в певному соціумі вони мають певні уявлення про те, яким має бути їхнє подружнє життя. Вони знають, як вони мають поводитися, але ці уявлення можуть не збігатися з уявленнями партнера. У період "романтизації стосунків", коли кожен із подружжя прагне довести свою подібність одне одному, молодята лякаються виявлених відмінностей і докладають всіх зусиль для уникнення суперечок. Проте коли з'являються діти, це додає нових проблем. На цьому етапі, який, нагадаємо, слід називати "випрацювання власних правил сім'ї", неодмінно виникають суперечності, які вимагають відкритого обговорення. Цей етап буває у психологічному плані дуже складним для такого подружжя (14%).

Проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемам їхнього життя. Відкрите, щире спілкування стає неможливим, що рано чи пізно руйнує їхні стосунки (19%).

Негативні особистісні утворення або особистісна незрілість. Наприклад, потреба в домінуванні в одного з партнерів, яка детермінована його внутрішніми конфліктами або іншими особливостями особистості. Це призводить до появи у пригніченого партнера почуття провини, другорядності. У цьому разі пригнічений партнер провокує вищий рівень домінування над ним, що приводить до насильства в родині, на тлі якого у жертв насильства виникають фобії й навіть психічні порушення. Якщо ж партнер чинить опір домінуванню, шлюб розпадається. Особистісна незрілість партнерів, що виявляється у прагненні до уникнення відповідальності. Одним із доказів доцільності та важливості офіційної реєстрації стосунків є той факт, що саме ця процедура вимагає від чоловіка та жінки оприлюднення своєї готовності до взаємної відповідальності і найголовніше – відповідальності за життя своєї майбутньої дитини (6%).

Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї. Мотиви вступу у шлюб не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина вступає до шлюбу заради підвищення соціального статусу, покращання матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків (мотив «самостійність») або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним. За нашими результатами, саме ця причина виявилася найбільш вагомою для тих, хто не спромігся створити щасливу сім'ю (23%). Важливо визначити, які ж мотиви були у цих осіб, коли вони вирішили взяти шлюб.

Мотив «самостійність» - означає прагнення стати самостійним і часто спричинений протестом проти влади батьків. Укладання шлюбу з міркувань

«обов'язку» практично завжди означало, що жінка завагітніла або що дошлюбні статеві стосунки викликали відчуття провини. Мотив «самотність» - був наслідком переживання екзистенційної порожнечі, тобто шлюб укладався на основі дефіцитарного кохання, а не через бажання бути саме з цією людиною. Мотив «помста» взагалі суперечить функціям сім'ї, проте він теж мав місце. Йшлося про те, що людина вступала в шлюб, щоб помститися коханому, із яким посварилася.

У роботі психолога та соціального працівника часто виникає необхідність визначення того, чи є конкретна сім'я гармонійною – або ж дисгармонійною чи дисфункційною. Для цього необхідно спиратися на критерії нормального функціонування сім'ї. Внаслідок цього та наших попередніх досліджень [1, 2] нами виокремлено такі критерії.

Повага до відмінностей. Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевиховати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Щирість у висловлюванні думок і почуттів. Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони уникають щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – "кохання означає згоду з усіма проявами партнера" – призводить до порушення стосунків.

Динамічність стосунків. Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

Шлюб слід розглядати як ряд процесів, у якому взаємодіють люди. Кожен із подружжя ініціює ці зміни, сам бере в них участь і несе відповідальність за всі сфери функціонування сім'ї: сексуальне життя, виховання дітей, взаємні економічні зобов'язання, спільний вибір житла тощо. Головним тут є відчуття та розуміння того, що шлюб є динамічним процесом, який створюється кожним учасником і безперервно стає все новим і новим.

Обмін ролями. Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть замі-

нити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. У сім'ях, де критерій "обмін ролями" відсутній, домінуюча позиція роками і в усіх ситуаціях зберігається за кимось одним. Ця владна роль визначається або соціальними стереотипами (чоловік – голова родини), або релігійними уявленнями, або особистісними рисами. Ролі в таких сім'ях жорсткі та фіксовані. Наприклад, якщо куховарити – справа дружини, то чоловік, який раніше від неї прийшов із роботи, сидітиме голодним і чекати її, але сам не стане готувати вечерю.

Дотримання меж особистості. Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшкової фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї почувається вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують родинне спілкування, прагнуть проводити дозвілля сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

У разі симбіотичних стосунків партнера розглядають як свою власність, звідси виникають ревності. У такій подружній парі один контролює і не відпускає, а інший емоційно зливається з ним, ідентифікує себе з ним, розчиняється в ньому і фактично втрачає свою особистість, перестає жити своїм життям. Цікаво, що такий варіант емоційного злиття оспівується в літературі та піснях. Насправді такі стосунки мають назву "токсичне кохання", або невротичний зв'язок. Небезпека симбіотичних стосунків полягає в тому, що всі поведінкові прояви партнера сприймаються як власні, тобто людина автоматично відчуває гнів, якщо хтось критикує партнера, навіть не розбираючись, за що була критика. Усі вимоги та пропозиції партнера беззастережно виконуються (бо вони вже сприймаються як свої власні), навіть якщо об'єктивно вони шкодять цій людині.

Відкритість сім'ї. У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, колеги, друзі ді-

тей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрливості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться "виносити сміття з хати", а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – "потрібні люди", які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі. У цих сім'ях ставлення до людей насторожене, недовірливе, переважає зневага або заздрощі, суперництво, недобррозичливість. Сім'ї з такою дисфункцією справді можна представити як закриті системи. Через цю закритість вони мають вкрай обмежені ресурси й водночас нездатні до самостійного вирішення проблем.

Емоційна й духовна близькість. Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найважливішим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними. Не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та копіткої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом й ненависть.

Висновки та перспективи дослідження

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів слід зазначити: економічний, соціальна нестабільність, зміна суспільного ладу та ідеологічної спрямованості суспільства; кризи розвитку стосунків, які відбуваються при переході з одного етапу на наступний етап

життя сім'ї. Серед суб'єктивних факторів: стереотипи й упередження, що можуть вступати у суперечність із нинішніми реаліями життя; елементи патріархальної свідомості; проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї; особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї.

Детермінантами порушень стосунків в сім'ї є: ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними; незавершеність стосунків із батьківською родиною; оманливість почуттів; страх перед відмінностями; проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемам їхнього життя; негативні особистісні утворення або особистісна незрілість партнерів; невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї.

Доведено зв'язок між причинами порушень стосунків подружжя та критеріями нормального функціонування сім'ї. Розроблено психологічні критерії визначення екологічності сімейних стосунків.

Перспективи дослідження полягають у розробці системи діагностики на основі зазначених критеріїв.

Список використаних джерел

1. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП "Видавничий дім Персонал", 2011.
2. Максимова Н. Ю. Соціальна робота з сім'єю / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2015.
3. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М., 2002.
4. Satir V; Gomori M; Banmen J; Gerber JS (1991). The Satir model: family therapy and beyond. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
5. Whitaker C.A. (1989). Midnight Musings of a Family Therapist. New York: WW Norton

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Maksymova N. YU. Simeyne konsul'tuvannya / N. YU. Maksymova. – K. : DP "Vydavnychyy dim Personal", 2011.
2. Maksymova N. YU. Sotsial'na robota z sim'yeyu / N. YU. Maksymova. – K. : VPTS "Kyivivs'kyu universytet", 2015.
3. Rodzhers K. Psykholohyya supruzheskykh otnoshenyy / K. Rodzhers. – M., 2002.
4. Satir V; Gomori M; Banmen J; Gerber JS (1991). The Satir model: family therapy and beyond. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
5. Whitaker C.A. (1989). Midnight Musings of a Family Therapist. New York: WW Norton

Максимова Н.Ю. Психологические критерии экологичности семейных отношений

Статья посвящена решению проблемы поиска причин нарушения экологичности семейных отношений. Показана связь между причинами дисфункций семейной систе-

мы и последующим разрушением семьи. Представлены результаты сравнительного исследования субъективных и объективных детерминант нарушений отношений в семье. Доказана связь между причинами нарушений отношений супругов и критериям нормального функционирования семьи. Разработаны психологические критерии определения экологичности семейных отношений.

Ключевые слова: *экологичность семейных отношений, супруги, функционирование семейной системы, критерии, причины дисфункций.*

Maksymova N.Y. Psychological criteria of eco-friendliness families relations

The article is devoted to solving the problem of finding reasons for violating the environmental friendliness of family relationships. The connection between the causes of family system dysfunctions and further family destruction is shown. Dysfunction, that is, a violation of the functioning of the family - these are the features of its life, which complicate or impede the performance of the family of its functions. A dysfunctional family in the broad sense is a system that determines the distortion in personal development, and therefore, the maladaptive, deviant behavior or neurotic disorders of one or more of its members.

The results of a comparative study of subjective and objective determinants of violations of relations in the family are presented: value orientations and basic life principles of the spouses appeared to be opposite and therefore incompatible; incompleteness of relations with the parent's family; misleading feelings; fear of differences; communication problems, in which the partners are not able to negotiate all the problems of their lives; negative personality education or personal immaturity of partners; discrepancy motive decision to marry family functions.

The connection between the causes of violations of marital relations and the criteria for the normal functioning of the family has been proved. The psychological criteria for determining the environmental friendliness of family relationships have been developed.

Key words: *ecological compatibility of family relationships, marriage, functioning of the family system, criteria, causes of dysfunctions.*